

УДК 94(438):32«1939–1945»

**КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКО–ЧЕСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ У ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ
ДУМЦІ (1939–1943 РР.)****CONCEPTS OF A POLISH–CZECH FEDERATION
IN POLISH POLITICAL THOUGHT (1939–1943)****Шишкін І. Г.,**кандидат історичних наук, доцент кафедри
країнознавства, Національний університет
«Острозька академія» (Острог, Україна),
e-mail: ivan.shyshkin@oa.edu.ua**Shyshkin I. H.,**Ph. D. in History, Associate professor at the
department of Country Studies National
University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine),
e-mail: ivan.shyshkin@oa.edu.ua

Досліджено концепції, що стосувалися утворення польсько–чеської федерації після закінчення Другої світової війни. Зокрема показані різного роду точки зору на майбутній устрій такого державного утворення, механізми його управління, спільні та відмінні повноваження, а також які завдання у майбутній Європі виконуватиме цей політичний союз. Проаналізовано низку програмних документів політичних партій, у яких охарактеризовано позиції різних політичних сил. Вивчено ставлення до майбутнього утворення федеративної держави під егідою Польщі не лише уряду, але і його підпільних структур в країні – Делегатури (цивільного представництва) і Армії Крайової (військового представництва). Крім цього показано сам переговорний процес між урядом Е. Бенеша та В. Сікорського, який тривав протягом 1939–1943 років. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань використано такі методи дослідження: проблемно–хронологічний, аналіз та синтез, описовий та історичний. Окремими висновками є: ідея створення федерації на теренах Центрально–Східної Європи виникла, як один з наслідків поразки Польщі у війні. Як наслідок, польський політикум шукав шляхи виходу із цієї ситуації, і створення федерації вбачалося можливим для забезпечення польської держави від поразок у майбутньому. Створення такого політичного об'єднання вирішено було розпочати з польсько–чеського союзу.

Ключові слова: Польсько–чеський союз, федерація, переговорний процес, еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Центрально–Східна Європа.

This article investigates concepts concerning the formation of Polish–Czech federation at the end of World War II. It will explore various views of the future of such a political system in aspects such as state formation, management mechanisms, common and different authorities, and which goals would be fulfilled by this political unit in future Europe. This study analyzes several policy documents of political parties of varying outlooks. It studies the attitude to the future formation of a federal state under the auspices of Poland, not just of the government, but also of the clandestine structures in the country – «Delegatura» (civil representation) and «Armia Krajowa» (military representation). In addition, the negotiation process from 1939 to 1943 between Edward Benesh's and Wladyslaw Sikorski's government is shown. The following research methods are used to achieve the stated goal and to solve the problems to which we are confronted, such as: problem–chronological, analysis and synthesis, descriptive and historical. There are individual conclusions such as: the idea of the creation of a federation in Central and Eastern Europe emerged as one of the consequences of the defeat of Poland in the war. From the point of view the Polish political sphere, the creation of the federation was seen as possible way to secure the Polish state from defeats in the future. In order to create such political association, it had been decided to start from a Polish–Czech unit, however farther the idea never went beyond the negotiating table, although it still resulted in a signed series of program documents and declarations.

Keywords: Polish–Czech Union, federation, negotiation process, emigration government, Delegatura, Armia Krajowa, Central and Eastern Europe.

Після нападу Німеччини на Польщу та швидкої поразки її збройних сил польські політичні кола були приголомшені настільки, що ще довгий період часу не могли раціонально проаналізувати причини такої страшної поразки. Більше того, значна

частина польських політиків розцінювала програш у війні як національну трагедію. Не останньою причиною, крім, звісно, технічної відсталості та стратегічної і тактичної недалекоглядності, стали й надії на допомогу союзників, які не справдилися, адже далі «дивної війни» допомога не пішла. Усе це стало причиною активних пошуків і розробки різного роду планів щодо майбутнього Польської держави. Головною ідеєю цілої низки концепцій, виступів, програмних документів стала теза про те, що саме у майбутньому, після відновлення незалежності, потрібно зробити, аби ця трагедія польського народу більше ніколи не повторилася. У середовищі польських політичних діячів активно розроблялися різні плани, обговорювалися можливі заходи, реформи тощо. Все це відбувалося на тлі подальших трагічних подій Другої світової війни, що часто впливали на зміну пропозицій щодо розв'язання тих чи інших проблем, а то й взагалі під тиском зовнішніх обставин відбувалася кардинальна переорієнтація поглядів. Неабияку увагу приділяли майбутнім базовим концепціям безпеки, обговорювали не лише заходи, які потрібно здійснювати задля її забезпечення, але й складові частини і основні аспекти цього явища. Розуміючи, що самотужки Польщі буде важко протистояти таким державам як Німеччина та СРСР, польський політикум вбачав вихід з цієї ситуації в утворенні союзу держав Центральної та Східної Європи.

Окремим питанням бачення польської політичної думки щодо вирішення різних проблем майбутньої Польської держави присвячені праці як українських, так і польських дослідників. Серед вітчизняного доробку варто згадати І. Ільюшина, Л. Зашкільняка, А. Русначенка, В. В'ятровича та ін. Слід зауважити, що українська історіографія в основному зосередила увагу на вивченні різноманітних нюансів у розвитку українсько–польських стосунків зазначеного періоду. Серед польських науковців суттєвий внесок у розробку окремих аспектів проблеми зробили Р. Тожецький, В. Бонусяк, В. Філяр, К. Пжибиш, Е. Дурачинський, А. Фрішке та ін. Водночас поза увагою дослідників залишилося значне коло питань. Зокрема, не досліджені основні концепції безпеки, що розроблялися у середовищі польського руху опору. Не висвітленими залишаються плани щодо впровадження різного роду пропозицій у реальне життя, також необхідним є аналіз програмних документів та різного роду напрацювань представників політичних партій і угруповань, що входили до польського «Лондонського табору» і тісно співпрацювали з еміграційним урядом. Докладнішого вивчення потребують пропозиції делегатури та військового представництва в країні. З огляду на те, що до них входили представники різних політичних сил, позиції і висловлювання з приводу низки питань часто–густо кардинально різнилися між собою. Для прикладу, ідея створення федерації приваблювала весь польський політичний табір, проте існувала широка палітра поглядів на те,

яке це має бути об'єднання, на яких засадах воно відбудеться, яку роль у ньому відіграватиме Польща, які держави до нього варто включити. Різнилися погляди й на устрій майбутнього союзу; на повноваження членів; на те, як має відбуватися контроль за його діяльністю; наскільки тісно буде інтегрована економіка, господарство, промисловість, фінансова система тощо. Варто також проаналізувати й дискусійні моменти, адже представники різних політичних сил іноді діаметрально протилежно оцінювали ту чи іншу проблему, а отже й пропонували різні шляхи її вирішення. З огляду на це актуальність запропонованої теми не викликає жодного сумніву.

Після поразки від Німеччини польський еміграційний уряд у подальшій боротьбі за незалежність поставив перед державою цілі у війні. Одним з перших завдань було долучення до коаліції союзників з метою протистояння Третьюму рейху. Як наслідок, після перемоги Польща мала б право приймати участь у майбутньому перерозподілі світу й отримати з того позитивні надбання, серед яких були б, наприклад, незмінні східні кордони (*status quo ante bellum*), рішення на власний розсуд щодо політики стосовно меншин, отримання нових територій тощо. Зрозуміло, що генеральним завданням було відновлення незалежності та суверенітету польської держави. Передбачалося, що нові землі Польща отримає за рахунок німецьких прикордонних територій. З одного боку, це було б компенсацією за втрати, з іншого – послабило б позиції Німеччини у майбутньому. Ще одним завданням було відновлення відносин з країнами Східно-Центральної Європи, щоб спільно і ефективно протистояти Німеччині та Росії і блокувати майбутні спроби альянсу між ними. Усе це мало забезпечити повоєнну Польщу безпечним і поважним місцем в Європі. Проблема полягала в тому, що те, чого хотіли досягти польські емігранти в найближчому союзі із Заходом, було майже недосяжним завданням, адже останній хотів перемогти у війні і не міг цього досягти без співпраці з СРСР [2, с. 130].

Одним з пріоритетних напрямків, над якими працював польський еміграційний уряд у роки війни, стало питання безпеки після закінчення Другої світової війни. В цілому, це було прагнення виробити такі базисні політичні механізми, які б забезпечили розвиток держав Центрально-Східної Європи і вберегли їх від можливої агресії ззовні. Розуміючи, що сама Польща не зможе організувати і підтримувати безпеку, пропонувалося покласти це на плечі міждержавного об'єднання, до якого ввійшли б країни регіону. Вже в одній з перших декларацій уряду від грудня 1939 р. йшлося про усвідомлення Польщею своєї місії щодо боротьби з німецьким тиском на схід. З огляду на негативний попередній досвід боротьби проти німецької експансії, пропонувалося створення солідарного союзу держав регіону між Балтикою, Чорним морем та Адріатикою. Це утворення мало спільно протистояти тиску Німеччини, а також відділити

її від Росії. Саме такий союз на думку авторів декларації убезпечив би Польщу від майбутніх небезпек і потрясінь [8, с. 1].

Ядром нового політичного утворення мав стати польсько-чеський союз. Переговори з цього приводу розпочалися вже восени 1939 р. Ідею створення такого союзу підтримувала й Великобританія. Під час жовтневого візиту до Лондона Міністра закордонних справ А. Залеського (на той час польський еміграційний уряд у вигнанні знаходився у Франції у м. Анже) її представники висловили своє бачення майбутнього союзу. На думку англійських дипломатів це мала бути конфедерація трьох країн: Польщі, Чехії та Угорщини. Саме вона, з точки зору англійців, була б стрижнем порядку та безпеки в регіоні. У рамках цього політичного утворення повинна була відбуватися тісна співпраця між Польщею і Чехією [4, с. 19]. Цей союз, на думку Лондона, мав би стати попереднім етапом до подальшої співпраці між державами регіону. Таке бачення англійської сторони безумовно пов'язане з її власними концепціями щодо майбутнього розвитку Центральної Європи, яка мала б відігравати роль свого роду стабілізаційного, стримуючого фактору від агресії СРСР, а саме об'єднання носило б виразно оборонний характер [3, с. 76].

Співпраця планувалася в багатьох сферах. Зокрема, передбачалися одностайні дії в закордонній політиці, військовій справі. Крім того, підкреслювалася необхідність узгоджених заходів у економіці, господарстві, соціальній сфері і навіть у засобах комунікації – пошті і телеграфі. За сферу оборони конфедерації держав мав відповідати головний штаб. У разі ж війни керівництво переходило до головного командування. Також передбачалася координація дій у сфері імпорту та експорту, митних тарифів з планами на майбутній митний союз і навіть узгодження монетарної політики. Слід сказати, що в подальшому майбутньому пропонувалося об'єднати фінансову, податкову політику, адміністрування та залізничний і повітряний транспорт, систему доріг [7, с. 48]. Не усі польські політики беззастережно підтримували ідею польсько-чеської федерації. Вбачаючи ворожість чеської сторони, вони підкреслювали на необхідності бути обережними задля безпеки Польщі. Серед таких політиків варто згадати К. Соснковського (на той час голова Комітету міністрів у справах країни), який ще у 1940 р. під час засідання Комітету говорив, що сильна чеська держава є захистом польського флангу, проте не слід забувати, що Е. Бенеш є ворогом Польщі. Головною умовою для союзу двох держав голова КСК вбачав у тому, що Польща має бути в стисло етнографічних кордонах [4, с. 56]. На думку С. Кота чеський лідер ніколи не поспішав налагоджувати стосунки з польським урядом і навіть вітав вступ радянських військ на територію Польщі. Проте, на його думку, Е. Бенеш є непопулярним в частини власного населення, зокрема словаків, і з ними варто налагоджувати контакти, адже словацька прихильність до німців

базується лише на ненависті до чехів. Ставлення ж до Польщі завжди було прихильне. З огляду на це, потрібно протиставляти Е. Бенешу М. Годжу (Мілан Годжа – один з лідерів Словацької народної ради), який завжди був полонофілом і виступав за польсько–чесько–словацький союз [4, с. 56–57]. Варто зауважити, що переговорний процес із словацькою стороною закінчився нічим, бо польський уряд все ж надав перевагу досягненню порозуміння з Е. Бенешем. Останній же чітко окреслив умови подальшої співпраці. Зокрема, він заявляв, що ніяких стосунків з самопроголошеною Словаччиною бути не може, а концепція чесько–польсько–словацького союзу є неприйнятною. Загалом чеська сторона, як базу для успішного продовження переговорів, вимагала наступне: польські політичні кола не мають підтримувати ідею окремої співпраці з Словаччиною, бо це було б підтвердженням продовження політики попереднього (санаційного) режиму. З огляду на це, союз може бути виключно чесько–польським. Також необхідно в дусі взаємної дружби остаточно вирішити проблему кордонів, яка, на думку чеської сторони, не є остаточно вирішена. Ще одним важливим аспектом вважалося приведення соціальної структури Польщі до чеських стандартів у разі, якщо зближення двох країн все ж матиме місце. Заключним, і напевно найбільш дразливим для поляків аспектом, стала вимога налагодити стосунки з СРСР, бо «як у світлі німецької загрози, так і зважаючи на майбутнє необхідним є тривале зближення» [14, с. 161]. Після довгих переговорів, дискусій та обговорень все ж вдалося досягти тимчасового компромісу і 11 листопада 1940 р. було видано спільну декларацію. У ній говорилося про співпрацю між Польщею і Чехословаччиною, метою якої є входження до більш тісного союзу та налагодження політичних і економічних зв'язків [9, с. 29]. Робота над усіма головними засадами майбутнього союзу тривала далі. Польська сторона розробила «Проекти засад конституційного акту союзу Польщі і Чехословаччини» (Projekty Zasad Aktu Konstytucyjnego Związku Polski i Czechosłowacji), у яких розглядалися різноманітні аспекти функціонування майбутнього союзу. Загалом активно опрацьовано два напрямки: політичний устрій такого союзу і його безпосередня діяльність [6].

Осередки польського підпілля на місцях: Делегатура уряду, Армія Крайова, підпільне представництво політичних партій в країні загалом підтримували ідею польсько–чеського союзу як основи майбутньої безпеки у Європі. Більше того, вони підтримували навіть ширший союз – центральноєвропейський [7, с. 48]. Польське підпілля на місцях пройшло складний шлях узгодження позицій та об'єднання навколо ідеї боротьби за незалежність Польщі. Одним з стрижневих аспектів незалежності вважалося підтримання спокою та безпеки у Європі, а тому цим питанням приділялася значна увага. Процес узгодження позицій і не лише в безпековій, але й в багатьох інших сферах, розпочався з утворення

Політичного комітету порозуміння (Polityczny Komitet Porozumiewawczy – (1939–1943 pp.), згодом на себе цю роль перебрала Крайова політична репрезентація (Krajowa Reprezentacja Polityczna – (1943–1944 pp.), яку замінила Рада національної єдності (Rada Jedności Narodowej – (1944–1945 pp.). До неї увійшли представники найбільш впливових політичних партій Польщі: Стронніцтва Людового (Селянська партія), Стронніцтва Народового (Національна партія), Стронніцтва Праці (Робітничка партія), Стронніцтва Демократичного (Демократична партія). Фактично саме співпраця цих чотирьох політичних сил стала базисом для утворення уряду в еміграції і його Делегатури та армії в країні [10, с. 132].

Селянська партія висловила бачення майбутньої федерації у своїх програмних документах та на сторінках преси. Її політичне керівництво вважало, що базисом для об'єднання мають стати вільні народи, серед яких перераховувалися такі: поляки, чехи, словаки, українці і білоруси. На користь цієї тези свідчили аргументи про те, що Польща не може самостійно існувати між Німеччиною і СРСР. Особливо небезпечною для польської державності вважалася ситуація, коли цих два потужних сусіда здійснюватимуть ворожу антипольську політику. В таких умовах, на думку людовців, необхідним є існування слов'янського союзу під егідою Польщі. Саме такий союз здатний був би протистояти можливій агресії і у військовий, і у мирний час. Функціонування такого політичного утворення мало відбуватися на добровільних засадах «вільних з вільними і рівних з рівними» [1, с. 245].

Власну оригінальну концепцію майбутньої федерації розробили польські соціалісти. Вони вбачали її як базис або ж платформу для підтримки польської незалежності. Іншими словами, незалежна Польща має опиратися на федерацію держав Центральної Європи. Остання, в свою чергу, повинна на міжнародному рівні тісно співпрацювати з Великобританією і Сполученими Штатами Америки. Щодо загальних засад безпеки, то тут діячі ВРН (Соціалістична партія – Вірність, рівність, незалежність) передбачали необхідність створення інституції, яка б забезпечила захист майбутнього світового порядку. Це пропонували зробити за рахунок контролю безпеки в усьому світі. До такої організації мали входити усі держави світу і головним її завданням був би контроль за дотриманням ними норм і законів. Висловлювалися також пропозиції щодо необхідності міжнародного нагляду за Німеччиною, Італією і Японією. Крім того, вона повинна була забезпечити можливість рівноправного доступу до території колоній, енергоносіїв та головних ліній зв'язку і комунікації [12, с. 120–127].

Схожа позиція щодо майбутнього повоєнної Європи була в Робітничій партії. З метою забезпечення миру на континенті і в усьому світі мала бути створена загальна безпекова організація. До неї входили б на рівноправних засадах і з правом спільного управління усі держави. Крім того, в межах організації, могли

бути утворені добровільні регіональні союзи, які забезпечуватимуть дотримання миру. Одним з таких союзів мала бути федерація слов'янських держав. Головним критерієм цієї інституції було функціонування на засадах демократії і загальної рівності. Представники Робітничої партії вважали, що захист від можливої німецької агресії має бути забезпечений за рахунок співпраці Польщі з Росією на умовах невтручання у внутрішні справи один одного [1, с. 247].

Відмінну позицію від своїх колег за підпіллям мала Національна партія. Слід зазначити, що її представники висловлювали набагато радикальніші пропозиції щодо можливих шляхів розв'язання проблем, які постали перед польською державою. Представники СН (Строніцтва народового), нехтуючи геополітичними змінами, які відбулися внаслідок війни і програту у ній Речіпосполитої, відстоювали ідею «Великої Польщі». Вони говорили про славетне минуле польської держави і героїчну боротьбу її народу, які в майбутньому стануть базисом для відродження незалежності. Більше того, «моральний капітал згодом перетвориться у матеріальний», тим самим створивши потужну державу [5, с. 1].

Представники Національної партії неодноразово заявляли, що польська держава просто приречена на велич, бо між двома потужними державами, такими як Німеччина і СРСР, не може існувати слабка Польща. Таким чином, пропагувалася ідея імперії польської нації, яка мала забезпечити не тільки мир на континенті, але й стати гарантом порядку, який після війни створить коаліція переможців. Водночас до ідеї існування на теренах Центрально–Східної Європи федерації ставлення було відверто негативне. Політики з Національної партії були переконані: до складу імперії польського народу мають увійти не лише етнічні землі, але й території, на які Польща має державний, національний і навіть цивілізаційний вплив. Слід додати, що згідно з концепцією СН, внаслідок поразки Німеччини та значного ослаблення СРСР, саме Річпосполита повинна була зайняти ключову позицію на континенті і бути гарантом стабільності післявоєнного порядку. Іншими словами, концепція майбутньої польської держави, розроблена польськими націоналістами, повністю вписувалася в ідею «Польщі трьох морів» [7, с. 58] – (Polska od morza do morza – Польща від моря до моря – І. Ш.).

Внаслідок довгих дискусій і обговорення, польським політичним партіям все ж вдалося виробити спільну позицію. Показово є точка зору Ради національної єдності. Обговорюючи умови майбутнього політичного порядку, її діячі підкреслювали, що його організацією має займатися міжнародна організація співпраці європейських народів. Така організація повинна забезпечити рівність усіх народів і малим націям рині права в управлінні та діяльності на міжнародній арені. Крім того, вона зобов'язана не допустити гегемонії якоїсь однієї держави в Центральній та Південно–Східній Європі. Одним з найважливіших шляхів

для досягнення цієї мети, на думку членів Ради, є боротьба з сепаратизмом, об'єднання держав в федерацію з метою забезпечення умов для культурного, політичного і економічного розвитку, а також організація взаємної безпеки [12, с. 344].

У жовтні 1941 року Міністр закордонних справ еміграційного уряду Е. Рачинський виступив з доповіддю в Раді міністрів про конституційні положення майбутнього союзу Польщі та Чехословаччини. Після обговорення вони були схвалені урядом. Відбувалися зустрічі координаційних комітетів від обох сторін, на яких здійснювалося коригування та уточнення майбутніх засад федерації. Насправді ці зустрічі реально не впливали на стан справ, адже чеський уряд намагався затягувати процес [11, с. 174].

В теорії ці плани виглядали досить реалістично. На практиці їх було дуже важко зреалізувати, адже чеська сторона відкрито говорила про те, що між двома країнами традиційно існують непорозуміння [4, с. 22]. Слід зауважити, що на таку позицію в першу чергу впливали довоєнні стосунки між двома країнами. Зокрема, довгий конфлікт навколо Тешинської Сілезії, а також підтримка Польщею анексії Карпатської України. Ще одним проблемним моментом було ставлення до СРСР. Позиція польської сторони базувалася на вимозі дотримання довоєнного «status quo», що не передбачало жодних поступок у переговорах. Уряд Е. Бенеша вважав офіційну Москву союзником і країною, яка після війни буде відігравати ключову роль в регіоні, а тому боротьба проти Німеччини може відбуватися лише у тісній співпраці з СРСР. Більше того, на його думку, союз з Польщею і поступки у цій справі з чеської сторони можливі, за умови перегляду польською стороною своєї жорсткої позиції щодо Радянського Союзу [11, с. 171].

Переговори з цього приводу все ж продовжувалися. У 1942 р. світ побачила спільна декларація, у якій обидві сторони визнавали необхідність розширення майбутньої конфедерації шляхом долучення до неї інших держав. Проте, далі розмов на цю тематику справа не пішла. Вже тоді Е. Бенеш запропонував підписати лише угоду про союз, без більш тісного об'єднання, та досить швидко чеська сторона відмовилася й від цієї ідеї. Така видимість співпраці остаточно припинила своє існування у травні 1943 р., коли Я. Масарик повідомив Е. Рачинського про негативну позицію СРСР, який виступав проти не лише конфедерації, але й проти союзних відносин, а тому, з огляду на це, чеська сторона оголосила про припинення переговорів на цю тему [13].

Отже, ідея створення союзу держав на теренах Центрально–Східної Європи неодноразово обговорювалася як в польських, так і в чеських політичних колах. На початковому етапі Другої світової війни її підтримувала і Великобританія. Розуміючи, що відразу такий союз створити не вдасться, польські політики вирішили здійснювати поетапне об'єднання, яке мало відбутися спочатку з Чехословаччиною, а згодом до нього

мали долучитися й інші держави регіону. Було розроблено низку проектів, відбувалися активні переговори, дискусії, обговорення, зустрічі і т.д. Проте, незважаючи на підписання низки документів, з огляду на політичні реалії, до створення повноцінного політичного утворення не дійшло. Нажаль, багато надзвичайно важливих для обох країн аспектів залишилися на папері. Проекти, розроблені польським підпіллям, є важливим джерелом у дослідженні як польської, так і європейської політичної думки років Другої світової війни зокрема, а тому необхідною є подальша пошуково-дослідна та археографічна робота над цим видом джерел з метою поглибленого їх вивчення та подальшої публікації.

Список використаних джерел

1. 'Bezpieczeństwo międzynarodowe Polska-Europa-Świat', 2015, za red. Zajęc J., Włodkowska-Bagan A., Kaczmarski M., Warszawa, 624 s.
2. Duraczyński, E., 1997. 'ZSRR wobec projekt konfederacji polsko-czechosłowackiej (1940-1943)', *Dzieje najnowsze. Rocznik XXIX*, №3, s.129-153.
3. Gawron, K., 2004. 'Stosunki Polsko-czechosłowackie w latach 1918-1939 jako przyczynek do badań nad konfederacją polsko-czechosłowacką 1939-1943', *Historia i polityka – wiek XX. Studia z historii myśli politycznej i idei*, Toruń: Wydawnictwo A. Marszałek, s.47-78.
4. Kamiński, M., 2005. 'Edvard Beneš kontragen. Władysław Sikorski. Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939-1943', Warszawa, 383 s.
5. 'Męczeńska rocznica', *Jestem Polakiem*, Nr. 5 z 1 września 1940 roku.
6. Projekty Zasad Aktu Konstytucyjnego Związku Polskiej Czechosłowacji. *The Polish Institute and Sikorski Museum (London)*. URL: http://sikorskimuseum-my.sharepoint.com/personal/admin_sikorskimuseum_onmicrosoft_com/Documents/web_files/PRM/prm38c.pdf.
7. Przybysz, K., 2000. 'Polska myśl polityczna (1939-1945): zarys problematyki', Warszawa, 266 s.
8. 'Rodacy!', *Pobudka*, Nr. Specjalny. №5 (14) z lutego 1940, s.1.
9. Skodlarski, J. 'Epilog układu Sikorski-Beneš: z dziejów polsko-czechosłowackich w latach 1939-1949', Łódź : Wydaw. Łódzkie, 350 s.
10. Sławicki, P. 'Koncepcje integracyjne Europy w myśli politycznej polskiego ruchu ludowego w latach 1918-1946. Radzyński Rocznik Humanistyczny', T4, s.121-137.
11. Szymankiewicz, B., 2013. 'Koncepcje sojuszy polsko-czechosłowackich w latach 1919-1943', *Historia Slavorum Occidentis*, №1 (4), s.165-178.
12. 'Wizje Polski: programy polityczne lat wojny i okupacji (1939-1944)', 1992, Warszawa: *Elipsa*, 429 s.
13. Włoczek, P. 'Unia Sikorskiego. Dlaczego nie powstał Związek Polski i Czechosłowacji'. URL: <https://dorzczy.pl/historia/55403/Unia-Sikorskiego-Dlaczego-nie-powstal-Zwiazek-Polski-i-Czechoslowacji.html>.
14. 'Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku', 1997, Kraków: *Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 226 s.

* * *